

СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

О.М. Лозова

Стаття містить аналіз сучасної проблематики в галузі етнічної свідомості. Запропоновано новий підхід до вивчення структури етнічної свідомості, який будується на засадах етнічної психології, психосемантики та психосеміотики.

Ключові слова : етнічна свідомість, психосемантика, психосеміотика.

Термін "етнічна свідомість" має великий спектр споріднених за змістом понять, що більш чи менш повно відбивають його суть – це "етнічний образ (картина) світу", "традиційна свідомість", "ментальність", "менталітет" тощо. У зв'язку з цим метою даної роботи виступила необхідність узагальнення й систематизації уявлень про структуру і змістове наповнення феномену етнічної свідомості.

Коли йдеться про традиційну свідомість етносу, термін свідомість уживається умовно, оскільки те, що під ним мають на увазі, містить у собі й свідомість, і несвідоме. У якості синонімічного в цьому випадку може використовуватися термін "менталітет". Зокрема, у дисертаційному дослідженні Ю.Я.Мединської етнічний менталітет трактується як багатомірна інформаційна психічна структура, що може бути обумовленою як генетично, так і без вузькобіологічної причинності, і реалізується на основі й завдяки циркуляції інформаційних потоків (психічних смислів), які в сукупності становлять етнічну ідентичність [11, 42]. При цьому психічні смисли розрізняються за значущістю й ступенем впорядкованості, інтенсивності й мірою усвідомленості, глибини причинно-наслідкових та аккаузальних зв'язків. Таким чином, колективне несвідоме, розглянуте авторкою на матеріалі автентичних та іноетнічних архетипів, виявляється однією з глибинних детермінант етнічного менталітету (рівень несвідомого в етнічному образі світу).

У сучасній науці займає певну нішу інформаційна теорія картини (образу) світу. У цьому випадку під картиною світу розуміють або сукупність знань про світ, що здобувається в діяльності людини, або способи й механізми інтерпретації нових знань. У цілому ж у рамках цього підходу картина світу з'являється як модель, що відбиває цю сукупність знань і механізми їх одержання, інтеріоризації. Так, Р.І.Павильоніс визначає концептуальну систему (концептуальну картину світу) як "безупинно конструйовану систему інформації (думок і знань), якою володіє індивід про дійсний або можливий світ" [12, 280]. Концептуальна система відбиває пізнавальний

досвід носія мови як на мовному, так і на домовному етапах і рівнях. Мова виступає частиною концептуальної системи індивіда, засобом її побудови й символічного представлення. Одиницями концептуальної системи є концепти-смисли – усе, що індивід знає, думає, припускає щодо тієї чи іншої реалії дійсності. Концептуальна система континуальна й включає логічне й чуттєве знання про реалії світу. Сказане дозволяє розцінювати концептуальну систему (картину світу) як континуальну систему смислів, що структурується в діяльності індивіда у результаті присвоєння а) конвенціонального досвіду, б) перцептивних процесів і в) власне рефлексії [12, 383].

Трактуючи етнічну картину світу в дусі неопсихоаналітичного підходу, етнолог С.В.Лур'є розглядає її в якості одного з неспецифічних захисних механізмів етносу [9]. Будучи певним уявленням про буття, властивим членам даного етносу, етнічна картина світу виражається через філософію, літературу, міфологію (у тому числі й сучасну), ідеологію, виявляє себе у вчинках людей, а також у поясненнях ними своїх вчинків. Важливим для нас є те, що ж саме являють собою етнічні константи. На думку С.В. Лур'є, етнічні константи не можуть не включати такі несвідомі образи як:

- локалізацію джерела зла ("образ ворога" те, що заважає діяти, і те, проти чого спрямована дія);
- локалізацію джерела добра ("ми - образ" і "образ заступника" як атрибут дії, тобто те, що допомагає здійснювати дії);
- уявлення про спосіб дії, за якого добро перемагає зло.

Етнічні константи виступають не як наповнення цих образів, а як загальні приписувані їм характеристики і їхня диспозиція по відношенню одне до одного, і характер їхньої взаємодії. Конкретний зміст цих парадигм може мінятися. Тоді виникають нові модифікації етнічної

традиції. Але вони в кожному разі будуть такими, що загальні характеристики цих образів, їхня диспозиція й уявлення про модус дії залишаться незмінними. Таким чином, етнічну картину світу можна розглядати як похідну від етнічних констант.

Відомо, що формування образу певного предмета, явища забезпечується умовами його сприймання. У контексті нашої теми однією з найважливіших є теза О.М.Леонтьєва про те, що "світ у його віддаленості від суб'єкта є амодальним" [5, 257]. Мається на увазі, в першу чергу модальність як її розуміють у психофізиці, психофізіології й психології (форма предмета, його тактильна модальність або сукупність всіх модальностей). Образ світу, у розумінні О.М.Леонтьєва, амодальний, тобто в ньому актуальні не тільки ті властивості об'єктів, які виявляються індивідом у процесі його діяльності, але й ті, які безпосередньо не взаємодіють із індивідом. У результаті цього образ світу стає універсальною формою організації знань індивіда, що визначає можливості пізнання й керування поведінкою.

З цього ж приводу С.Д.Смирнов пише: „Образ світу є тим постійним і ніколи не зникаючим тлом, що випереджає будь-яке чуттєве враження й на основі якого останнє тільки й може набути статус складової чуттєвого образу зовнішнього об'єкта" [15, 61]. У дійсності, сьогодні проблема стоїть так: якщо сприймання реципієнтом будь-якого об'єкта, ситуації, ідеї визначається цілісним образом світу, а він сам – усім досвідом життя людини у світі, його суспільної практики, то чи відбиває загальний, універсальний образ світу те конкретно-історичне тло, на якому розгортається вся психічна діяльність людини? Іншими словами, якщо образ світу амодальний суб'єктові, то що ж визначає упередженість його сприймання, що виражається, наприклад, у первинній опозиції категорій "ми – вони", "своє – чуже" тощо?

Врахування цього феномена дозволило В.В.Петухову розцінити уявлення світу у вигляді нераціональної конструкції, що відбиває практичну "залученість" людини у світ і пов'язана з реальними умовами її суспільного й індивідуального життя. Становлячи необхідну основу, умову цієї діяльності, уявлення світу суб'єктом розуміється при цьому "само собою" і тому може не виділятися (і навіть не зауважуватися) ним спеціально. Більше того, у дослідженнях конкретних психічних (у тому числі, пізнавальних) процесів реальність уявлення світу виступає у вже зміненому, "замаскованому" виді, а саме як уявлення про світ, життєве або наукове знання про нього [13].

У розвиток концепції С.Д.Смирнова, автор робить спробу розмежувати ядерні (уявлення

світу) і поверхневі (уявлення про нього) структури образу світу. Сам процес пізнання В.В.Петухов вбачає рухом до все нових його "поверхонь", тоді як ядерними є загальні (фонові) структурні основи цього руху. "Ядерні структури можна (за їх функцією) визначити як фундаментальні опори зі світом і не залежать від рефлексії з їхнього приводу. Структури ж поверхневі пов'язані з пізнанням світу як спеціальною метою, з побудовою того або іншого уявлення про нього (менш і більш глибокого)" [13].

"Усякий психічний факт – це й шматок реальної дійсності, і відображення дійсності – не або те, або інше, а й те, і інше", – відзначав С.Л.Рубінштейн [14]. У силу цього, в ядерних структур немає ніякої іншої, самостійної галузі реальних проявів (і ніякої особливої мови), крім тієї ж самої дійсності психічного життя, частиною якої є вони самі.

Тому положення про амодальність образу світу не повинне бути приводом для пошуку якоїсь нової, ще не відкритої "позамодальної" реальності. "Ядерні структури образу світу амодальні в тому розумінні, що вони байдужні стосовно модальності свого поверхневого оформлення. Вони можуть знаходити своє втілення в будь-якій конкретній сфері психічної дійсності", – завершує В.В.Петухов [13].

Якщо подивитися на цю струнку систему з погляду структури людського суб'єктивного досвіду, то не можна не погодитися з моделлю останнього, що належить авторству О.Ю.Артем'євої [1, 19-21]. Структура досвіду тут представлена трьома утвореннями (шарами), іменованими "перцептивним світом", "семантичним шаром" і "шаром амодальних структур". Перцептивний світ (термін запропонований Ю.К.Стрелковим) задається як безліч упорядкованих один щодо одного об'єктів, які утворюють простір, час, значення, смисли й містять у собі тіло самого суб'єкта. Регульований значеннями й смислами, цей шар, його "будівельний матеріал", модальний.

Наступний шар – семантичний – містить у собі сліди досвіду, зафіксовані у вигляді відносин "хороший–поганий", "сильний–слабкий". Будучи перехідним між поверхневими та ядерними структурами образу світу, цей шар також насичений значеннями й смислами, іще не позбавленими своєї модальності. Автор концепції прямо зв'язує смисл даного шару з "картиною світу".

Нарешті, найглибший, співвідносний із ядерними структурами образу світу, – шар амодальних структур, що утворюється при обробці свідомістю семантичного шару. Про устрій і мову даного шару відомо лише те, що в ньому наявні адаптаційні координатирозподільники, очолює які протиставлення "небезпечний–безпечний". У другу чергу до нього належать критерії розбивки світу на об'єкти, ситуації, явища, а також заміщуючі реальності, – той значеннєвий контекст, у який досліджуваний в експерименті включає пред'явлений для оцінювання апіорі несемантизований об'єкт. Даний шар О.Ю.Артем'єва називає у вузькому смислі слова "образом світу".

Свідомість трактується нами в руслі філософсько-психологічної традиції, яка виходить з доробку М.О.Бердяєва, М.Бубера,

Л.М.Гумільова, В.С.Мерліна, О.Г.Асмолова, В.В.Століна, Т.М.Титаренко, Ю.М.Швалба. Етнічна свідомість особистості є сукупністю уявлень, знань, установок, схильностей, засвоєних і виявлених у процесі етнізації, накопичених досвідом життя індивіда або етнічної групи. Ці уявлення та знання містять у собі культурні життєві цінності, усвідомлення себе членом етносу. До структури етнічної свідомості входять ідеологічні й психологічні, раціональні й емоційні, буденні й наукові, статичні й динамічні елементи. Системотвірною компонентою цілої структури етнічної свідомості ми вбачаємо етнічний образ світу. Розглянуті вище концепції дозволили нам побудувати структурну модель етнічної свідомості.

Таблиця 1. Структура етнічної свідомості

Структура свідомості		Несвідоме	Передсвідомість	Свідомість
Під структура етнічної свідомості	Структурні рівні	Етнічне несвідоме	Етнокультурні утворення	Етносоціальні знання, уявлення, переконання
	Одиниці змісту	Етнозахисні механізми, Етнічні константи, психічні універсали	Стереотипи, установки, упередження, забобони	Знання про культуру, мову, територію
	Одиниці вираження	Мономіф, етноміф, архетипи	Міфотворчість, віра, вірування, мода, фольклор	Культурний знак, художній образ, цінність орієнтації
	Структури суб'єктивного досвіду	Шар амодальних структур (адаптаційні координати досвіду)	Семантичний шар (значення оцінних відношень)	Перцептивний шар (простір, час, значення, смисли)
	Системотвірний компонент	Ядерні утворення		Поверхневі
		Етнічний образ (картина) світу		

Етнічну модель світу, таким чином можна розглядати як знакове утворення, що репрезентує більш глобальний ідеальний об'єкт (картину світу) своєю структурою. У свою чергу ця структура репрезентується в інших знакових утвореннях, зокрема, у мові. Тому властивістю мови є „її організуюча й стабілізуюча роль у самому членуванні й сприйманні світу, активізації свідомості на ті або інші аспекти й деталі дійсності (...), – відзначає О.С.Кубрякова. – мова значною мірою будується так, щоб урахувати й відбити об'єктивно існуючі загальні риси різних

предметів і явищ, і щоб узагальнити людський досвід з виявлення подібностей і розбіжностей, тотожностей і нетотожностей” [4, 170].

Слідом за М.М.Маковським необхідно визнати, що картина світу є утворенням недискретним, і у свідомості індивіда вона існує в нечіткому, неоформленому й невідрефлексованому стані. У той же час будь-які уявлення не можуть повністю залишатися в сфері несвідомого. Звідси об'єктивізація картини світу неминуче містить у собі експлікацію суб'єктивних установок,

цілей і мотивів життєдіяльності людини, регулятивних структур і смислотвірних чинників. Вона виражена двома типами раціоналізації: природною (раціоналізація життєвого досвіду людини в мові, базових міфологемах тощо) і штучною, що здійснюється в актах свідомої, навмисної систематичної рефлексії над природним світосприйманням людини [10].

З таким підходом солідарні багато семіотиків. Зокрема, В.В.Іванов і В.М.Топоров пишуть про те, що ці семіотичні втілення картини світу є неоднорідними (мова, осмислені особливим чином типи поведінки, залучені до сакралізованих дій предмети й т.д.). Модель світу може усвідомлюватися колективом носіїв цієї картини світу або належати до несвідомої соціальної психології [3, 7].

Продовжуючи лінію подібних міркувань, Ю.М.Лотман зазначає методичні труднощі перекладу інформації з мови міфологічної (етнічної) свідомості на мову лінійно-часової історичної свідомості: " (...) живий міф є іконічно-просторовим і знаково реалізується у діях та пан-хронному бутті малюнків, у яких, як, наприклад, у печерних і наскельних зображеннях, немає лінійної заданості порядку. (...) Звідси уявлення про покоління й етапи, всі ці "спочатку" і "потім", які організують відомі нам записи й перекази, але належать не самому міфу, а його перекладу на неміфологічну мову. Те, що в переказі мовою лінійного мислення перетворюється у послідовність, у міфологічному світі являє буття, що розташовується на концентричних колах, між якими існує відношення випадку докір авторів в тому, що за всіх часів будь-які недискурсивні форми мислення є континуальними, а мова, слово лінійно-дискретні. Основа даної умовбудови Ю.М.Лотмана вірна у тому частковому випадку, який стосується семіозису етнічної моделі світу: будучи неусвідомлюваними, частково або повністю доступними свідомості етнофора, етнічні знаки існують у життєдіяльності сучасної людини у формах вербальної й візуальної модальностей його свідомості (насамперед, завдяки смислорозрізнавальній здатності мови).

Насамкінець, постає питання про індивідуальні та колективні репрезентації феномена етнічної свідомості. Пошук вирішення цього питання веде розроблюваної Б.С.Братусем класифікації значеннєвих рівнів свідомості особистості [2]. Концепція цього автора повністю розміщується в площині діяльнісної концепції О.М.Леонтьєва: смислотворення як взаємодія мотивів виражає собою становлення системи особистісних смислів, а відтак – становлення особистості [5, 212].

Оскільки ж етнічна свідомість особистості є результатом засвоєння досвіду попередніх поколінь у готовій формі знаків, символів, архетипів, то логічно постає питання про джерела "упередженості" змісту етнічної свідомості, представленості цього змісту людині в особистісних смислах. Б.С.Братусь пропонує в якості психологічного критерію значеннєвого розвитку розглядати реальний спосіб відношення особистості до іншої людини, до людей, людства в цілому, що дозволяє авторові обґрунтувати подану нижче класифікацію значеннєвих рівнів особистостей [2, 85-86].

Нульовий або доособистісний рівень містить у собі операціональні смисли, обумовлені предметною логікою виконання завдань у конкретних умовах. Як у будь-якій діяльності, тут є ознаки особистісних смислів (відношення мотиву до мети, суб'єктивне особистісним (а також – етнічним), оскільки в ньому відсутнє відношення до інших (автохтонне й гетероетнічне). У цьому сенсі можна стверджувати, що деякі види діяльностей універсальні, надетнічні.

Наступний рівень особистісно-сислової сфери названий автором егоцентричним. Необхідно відзначити принципову можливість поширення типології Б.С.Братуся на сферу етнічної свідомості, говорячи, у цьому випадку, про етнічний шовінізм. У сучасному світі етношовіністичні прагнення до власної вигоди, зручності й престижу в етносвідомості одних народів трансформуються в месіанство, ідею об'єднання під егідою богообраного народу інших "малих сих", у свідомості інших – набувають форми етноізоляціонізму. Вивчення знаково-сислової сфери перших і других могло б стати темою окремого дослідження.

Якісно інший, третій рівень індивідуально-значеннєвої сфери –групоцентричний. Подібно до цього рівня розвитку свідомості особистості, свідомість етносу також може бути групоцентричною, точніше етноцентричною. Цінність значущого іншого в цьому випадку визначається не його самоцінністю: він гідний жалю, поваги, любові лише тому, що входить у групу (етнос, націю). На члена аут-групи дані смисли не поширюються.

Четвертий рівень названий просоціальним, або гуманістичним. "Для людини, що досягла цього рівня, її ставлення до іншого вже не визначається тим лише, чи належить той до певної групи чи ні. За кожною людиною (...) визнається самоцінність і відповідно рівність його відносно прав, свобод і обов'язків. Даний рівень характе-

ризується внутрішньою спрямованістю на благо суспільства, людства в цілому" [2, 86]. Очевидно, тільки цей рівень розвитку смислів можна розцінювати як рівень розвинутої етнічності.

Однак значення вертикаль особистості не завершується даним рівнем. Наступний щабель смислового розвитку особистості Б.С.Братусь називає духовним. Це свого роду "особиста релігія", в якій встановлюються суб'єктивні відносини людини з безмежним, з прикінцевими питаннями буття. Особистісні смисли, за Б.С. Братусем, – завжди продукт якоїсь віри (не обов'язково релігійної), оскільки підстави цих особистісних смислів уже не підлягають перевірці. Видається, що етнічного компонента в цій особистій вірі немає, вона знову надетнічна, оскільки особистісний смисл значущого іншого набуває в очах людини "не тільки гуманістичної, розумної, загально людської, але й сакральної цінності" [2, 86].

Таким чином, проведений теоретичний аналіз інформаційного, неопсихоаналітичного та діяльнісного підходів до розкриття поняття образ (картина) світу дозволив нам

структурувати змістове наповнення поняття етнічна свідомість і вибудувати його структурну модель. Етнічний образ (картина) світу виступає системотвірним компонентом етнічної свідомості індивіда та соціальної групи.

Реальна дійсність відбивається свідомістю індивіда у вигляді картини (образу) світу, що структурується за допомогою й за посередництвом структур суб'єктивного досвіду, а ці останні, у свою чергу, репрезентуються й за допомогою семіотичних систем другого порядку, зокрема, мови, культури, фольклору. Свідомість етносу може реалізуватися на рівні операціональних смислів, на егоцентричному, групоцентричному, про-соціальному та духовному рівнях.

На основі наведених вище міркувань можна сформулювати робоче для нас визначення ключового поняття в такий спосіб: етнічний образ світу є інтегральним, складно структурованим ідеальним продуктом процесу свідомості, що утворюється шляхом значення й смисли.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артемьева Е.Ю.* Основы психологии субъективной семантики. – М.: Смысл, 1999. – 350 с.
2. *Братусь Б.С.* Смысловая вертикаль сознания личности (к 20-летию со дня смерти А.Н.Леонтьева) // Вопросы философии. – 1999. – №11. – С.81-89.
3. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие системы. – М.: Наука, 1965. – 283 с.
4. *Кубрякова Е.С.* Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
5. *Леонтьев А.Н.* О психологической функции искусства. Природа, структура и динамика смысловой реальности. – М: Логос, 1999. – 285 с.
6. *Лозова О.М.* Ідилічний топос та етос української ментальності // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія 12. Психологічні науки. – 2006. – № 2. – С.26-33.
7. *Лозова О.М.* Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. – 2006. – № 12. – С.162-168.
8. *Лотман Ю.М.* Феномен культури // Семиотика культури. Труды по знаковым системам. – Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1978. – Вып. 463. – 145 с.
9. *Лурье С.В.* Историческая этнология. – М.: Аспект Пресе, 1997. – 448 с.
10. *Маковский М.М.* Язык – Миф – Культура. Символы жизни и жизнь символов. – М.: Ин-т русского языка РАН, 1996. – 329 с.
11. *Мединська Ю.Я.* Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету: Дис. канд. психол. наук. – Тернопіль, 2005. – 181 с.
12. *Функциональный анализ языка.* – М.: Мысль, 1983.- 286 с.
13. *Петухов В.В.* Образ мира и психологическое изучение мышления // Вестник Московского Университета: Серия 14. Психология. – 1984. – № 4. – С. 13-20.
14. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М.: Изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1946. – 704 с.
15. *Смирнов С.Д.* Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 229 с.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2007 р.

